

МЕТРИЧНІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ З ІСТОРІЇ НІМЦІВ ДОНБАСУ

Статтю присвячено аналізу метричних книг німецького населення Донбасу. Розглянуто парафіяльний екземпляр, який представлений метричними книгами про народжених римсько-католицького віросповідання, а також консисторський екземпляр – лютеранські метрики та списки менонітів. Кожна з частин метричної книги має велику інформаційну базу та може бути ефективно використана при дослідженні історичного минулого німецьких парафій.

Ключові слова: джерело інформації, метричні книги, парафіяльний екземпляр, німці, Донбас

Джерелознавче дослідження метричних книг становить значний інтерес для сучасної історичної науки, позаяк це джерело містить великий обсяг інформації. Власне тому ретельне їх опрацювання дасть змогу науковцям серйозно поглибити свої студії з цілого спектру проблем, зокрема й минулого етноконфесійних особливостей церковних громад.

Метричні книги були створені для виконання ряду світських функцій, точніше для реєстрації народжень і смертей, укладання шлюбів. Їхні дані використовувалися на загальнодержавному рівні з метою збору статистичних відомостей стосовно руху населення Російської імперії. Тому вони є дуже цінним матеріалом для дослідження регіональної історії.

Попервах варто зазначити, що більшість праць українських і зарубіжних науковців присвячена вивченню метричних книг православного населення, тоді як церковні метрики іноземних колоністів використовуються частіше генеалогами, виключно для одноразових пошуків.

Чи не вперше на відмінності щодо ведення метричних книг неправославними конфесіями звернув увагу російський фахівець А. Єлпатьєвський. Він дослідив механізм ведення метричних записів як однієї із найстабільніших документних систем, приділив увагу суспільно-правовому значенню метрик і закріпленню у них станової належності, простежив розвиток формуляру метрик, розглянув питання державного і відомчого зберігання метричних книг [1, 72–88].

В Україні існують лише поодинокі дослідження метричних книг іноземних колоністів. Так, член Українського геральдичного товариства І. Смольський звернув увагу на метричні книги єврейських громад Галичини, які зберігаються в ЦДІА України у Львові (як на джерело з генеалогії) [2]. А Н. Терещук розглянула метричні книги, які зберігаються в Держархіві м. Севастополя (як джерелознавчу базу для вивчення православних греків м. Севастополя) [3, 164–171]. Історія німецькомовного населення Донбасу також почала цікавити сучасних науковців. Але варто зауважити, що серед українських фахівців відсутні ґрунтовні роботи, безпосередньо присвячені вивченню метричних книг представників цієї етнospільноти.

Що ж до російських дослідників, то аналіз метричних книг німецьких поселенців Армавіра та навколишніх колоній знаходимо в роботі генеалогічного спрямування В. Шнайдера. Автор спробував розкрити інформаційний потенціал метрик шляхом систематизації, узагальнення та співставлення даних різних груп [4]. Також консисторського екземпляру метричних книг лютеранського населення Санкт-Петербурзького округу, які зберігаються у Російському державному історичному архіві, присвячено дослідження О.Є. Князевої [5].

Виходячи з вищезазначеного, метою статті є комплексний аналіз метричних книг німецькомовного населення Донбасу, які зберігаються в Державному архіві Донецької області.

Отже, німецькомовне населення Донбасу упродовж ХІХ – початку ХХ ст. у конфесійному плані було репрезентоване трьома групами віруючих – католиками, лютеранами та менонітами.

Католиків, чи прочан Римсько-католицької церкви, було порівняно небагато. Вони склали лише близько 2% німецького населення регіону й мешкали в містах (Бердянську, Маріуполі, Таганрозі та ін.) або утворювали власні колонії поблизу портових міст (4 материнські колонії у Маріупольському колоністському окрузі Олександрівського повіту Катеринославської губернії та дочірні колонії поблизу Таганрогу та Ростова). Католицькі храми (костьоли) були збудовані у Маріуполі, Бердянську, Таганрозі. Церковні служби провадилися у невеличких будівлях, які за зовнішнім виглядом також нагадували “справжній” костюл. У зв’язку з тим, що сільські католицькі

громади були, зазвичай, украй нечисленними та не мали значних коштів, вони не будували повсюдно традиційну для своєї конфесії величний храм [6].

Населення лютеранського віросповідання мешкало у колоніях Маріупольського колоністського округу, складаючи 10 поселень, що утворювали велику громаду з центром у колонії Грунау Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Великі за чисельністю громади лютеран мешкали у вищеназваних містах. Життям громад керували пастори. Богослужіння відбувалося у кірхах, що були споруджені в готичному стилі [7, 41].

Лютерани підпадали під юрисдикцію Генеральної консисторії Лютерансько-євангелічної церкви і підпорядковувалися Петербурзькому консисторіальному округу. До 1877 р. внутрішні справи їхніх громад підлягали нагляду Опікунського комітету, що найбільше переймався пошуком кандидатів на посади парафіяльних пасторів. Після всі справи лютеран були передані до Департаменту іноземних сповідань МВС, якому підпорядковувалася і Генеральна Лютерансько-євангеліська консисторія.

Третю групу німецького населення Донбасу склали меноніти. Менонітство привертає увагу насамперед як етноконфесійна спільнота, адже релігія відігравала роль цементуючого чинника у збереження їхнього життєвого устрою, мови тощо [8]. З 1789 р. меноніти разом з іншими німецькими колоністами з'явилися у на території Російської імперії, найперше в Україні. У 1793–1796 рр. були засновані колонії Шенвізе в Олександрівському повіті та Кронсгартен у Новомосковському повіті Катеринославської губернії. Усі вони ввійшли до складу першого менонітського округу, який отримав назву Хортицький. У 1803 р. на перетині Мелітопольського та Бердянського повітів Таврійської губернії виник другий менонітський округ – Молочанський. У 1835 р. було засновано третій менонітський округ – Маріупольський [9, 2–3].

Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. колонії менонітів виникли в Бахмутському повіті Катеринославської губернії: Олександрівка, Калиново, Карлівка, Котлярівка, Лесовка, Маринівка, Мемрик, Михайлівка, Ніколаївка, Орлівка. Центр релігійної общини знаходився у колонії Калиново. Згідно з переписом 1897 р., загальна кількість менонітів у Росії складала 66564 осіб. Вони володіли 300 тис. десятин землі, зокрема й у Катеринославській губернії мешкало 23922 осіб. Менонітська релігійна община в колонії Калиново проіснувала до середини 30-х років XX ст.

Далі зупинимося на метричних книгах представників вказаних віросповідань. Метрики, окрім свого статистичного значення, містять цікаву інформацію щодо етнічних особливостей населення. Передусім розглянемо формуляри метричних книг німців. Для порівняльного аналізу наведемо зразки оформлення метричних записів представників римсько-католицького, лютеран та менонітів, які представлені в таблицях 1,2,3 відповідно [5, 191; 10, 13; 11, 15].

Аналіз зазначених формулярів метричних книг про народжених німецького населення свідчить, що свідоцтва мали деякі відмінності. Метрики менонітів містили лише відомості про час появи на світ немовлят, на відміну, скажімо, від римо-католиків і лютеран, які вказували поряд ще й дату хрещення.

Ім'я дитини представниками лютеранського та менонітського віросповідань заносилося до окремої графі. Римо-католицьке населення записувало імена новонароджених у графі “Когда, где, кто и кемъ: одною ли водою или со всеми обрядами таинства окрещень”, де також вказувалися відомості настоятеля, який проводив обряд хрещення з дотриманням усіх правил Святого Таїнства. У німецьких (римо-католицьких та лютеранських) парафіях дітям давалося декілька імен. Одне з них було особовим, інші давалися за іменами тих, хто був присутнім при хрещенні. Дуже часто серед хрещених батьків були родичі (див. табл. 1, 2.). З наведеної таблиці формуляра народжених менонітів та римо-католиків бачимо, що імена дітей іноді записувалися німецькою мовою або вказувався спрощений чи повний варіант імені: Елена (Helene), Мина (Minna), Вильгельмина-Луиза-Хенрієтта (Wilhelmina-Luise-Henriette), Елизавета (Лиза), Екатерина (Катя). У графі “ім'я дитини” пастори робили відмітки, якщо дитина народилася мертвою або поза шлюбом. Це було другою фіксацією факту народження дитини поряд з обліком її у відповідній колонці статистичної книги та допомагало запобігти можливих пропусків при реєстрації [5, 97].

Таблиця 1

Формуляр метричної книги про хрещених католиків (1905 р.)

№	Число		Когда, где, кто и кем: одною ли водою или со всеми обрядами таинства окрещень	Каких родителей, когда и где, т.е. в какомъ приходе родился крещаемый	Кто были по имени, прозванію воспріемники при Св. Крещеніи и кто	Рукопрікладство свидетелей записки по желанію
	рожденія	крещенія				
47	20 сентября 1900 г	27 августа 1905 г	Тысяча девятсотъ пятого года августа двадцать седьмого дня, въ Мариупольской Римско-Католической приходской церкви младенецъ по имени Вильгельмина-Луиза-Хенриетта (Wilhelmina-Luise-Henriette) (трехъ именъ) настоятелемъ оной церкви священникомъ Михайломъ Антоновымъ съ совершеніемъ всехъ обрядовъ Таинства	присутствовали Бельгийскихъ подданныхъ Альфонса-Людвика-Иосифа и Вильгельмины, урожденной Зингель, Бастень, законныхъ супруговъ дочь, родившаяся двадцятаго сентября тысяча девятсотого года на рудники Марьевка Бахмутского уезда	Воспріемниками были: Альфредъ Бастень, и Луиза Бастень	

Таблиця 2

Формуляр метричної книги про народжених лютеран (1838 р.)

№	день и час рождения	день крещенія	Имя ребенка	Сведения о родителях: имя фамилия отца, род его занятий, имя и девичья фамилия матери, их вероисповедание	Сведения о воспріемниках: имя, фамилия, род занятий	Кем и где ребенок крещень	Номер страницы из общей книги прихожан (где записаны члены данной семьи)
	4.IX	2.X	<u>Иоган</u> <u>Якоб</u> Ом	Отец Мартин Рейнольд Ом, иностранец, столяр, остался в колонии Грунау Мать Адельгунда, урожденная Кестнер	Петр Шюц, <u>Иоган</u> <u>Якоб</u> Абермет, Сара Першки	Крещен в молитвенном доме в колонии Грунау пастором Хольтфретером	

Таблиця 3

Формуляр списку народжених у 1913 р. менонітів

№ по порядку	Месяц, число и час рождения	Имя ребенка	Имя, отчество и фамилия родителей	Место жительства	Рождены				Указания на общий семейный список
					законно		незаконно		
					Муж. пола	Жен. пола	Муж. пола	Жен. пола	
Колонія Калиново									
7	Ноября 11 дня	Мина (Minna)	Мать Юстина Абрагамовна, урожденная Варкентинь	Калиново				1	т. II, стр. 292
Колонія Карповка									
9	Января 27 дня	Марія	Германъ Генриховъ Завацкий – Агата Абрагамовна, урожденная Нейфельд	Крутоярровка, Александровский уезд		1			т. I, стр. 96

Наступна графа формуляру повідомляла про батьків дитини та була наявна у римо-католиків, лютеран і менонітів. Треба вказати на те, що графа про батьків містила виключно відомості щодо імені, прізвища та по-батькові, а ще завжди зазначалося дівоче прізвище дружини. Жодної інформації про соціальний стан або рід занять родини метрики католиків і менонітів не мають. Лютерани додавали до цієї графи ще й рід занять батька, що значно розширює інформаційний потенціал формуляру. У всіх трьох випадках відсутні дані про шлюб, у якому народжено дитину, як це, наприклад, робили представники протестантських віросповідань у своїх метричних записах.

Особливу увагу варто звернути на те, що до метричної книги народжених вносилися й ті, хто приймав ту чи іншу віру в різному віці (див. табл. 1.). З цього запису можна припустити, що або дитина приймала католицьку віру, або була хрещена тоді, коли батьки прибули до місця проживання. Проповідникам дозволялося хрестити іновірців, але цей обряд треба було проводити лише у міських церквах прилюдно у неділю чи у святкові дні [12]. Записи про хрещення в лютеранську віру представників інших віросповідань не мають порядкових номерів, бо до статистичного розділу метричної книги про кількість народжених вони не потрапляли.

Інформація щодо хрещених батьків присутня лише у метричних книгах римо-католиків і лютеран. Римо-католики записували також усіх присутніх при проведенні обряду хрещення, а лютерани додавали до загальної інформації ще й рід занять хрещених батьків, а також дівоче прізвище заміжніх жінок. Меноніти ж не мали подібної граfi формуляру метрик. Вони, навпаки, фіксували в окремій граfi інформацію щодо місця проживання батьків дитини. Цікавим є той факт, що з 1914–1915 рр. усі записи народжених велися одним списком, тобто без зазначення конкретної колонії. При цьому у граfi “место жительства” іноді натрапляємо на запис про місце приписки: “Котляревка, приписка Клубниково, Оренбургская область”; “Орлово, Голицяновская волость, место жительства гор. Петровка на Кавказе”; “живет в Акмолинской области, Омского уезда, сел. Фриденсру” [11, 31].

Відомості про пасторів вносилися до граfi “де і ким здійснено обряд хрещення” метричної книги лютеран. Тут вказували прізвище пастора та місце проведення обряду. Хрещення не завжди відбувалося у церкві, у зимовий час та при слабкому здоров’ї дитини священика запрошували додому. Іноді обряд хрещення проводився у молитовному домі, лікарні, пастораті [5, 99].

Характерною відмінністю метричних книг (списків) менонітів була інформація щодо законності народження дитини. Якщо метрики римо-католиків і лютеран подібний запис вели у колонці відомостей про батьків, то меноніти виділяли для цього окрему графу, де запис також вівся з розподілом малюків за статтю. Дітей, які народилися поза шлюбом частіше всього реєстрували за прізвищем матері (див. табл. 3.). У виключних випадках зустрічаються записи позашлюбних дітей лише за ім’ям батька, із вказівкою його прізвища, роду занять, віросповідання. При цьому, знайдено лише один запис серед менонітського населення, де інформація наявна тільки стосовно батька дитини, яка при цьому народжена законно: “Мая 17 дня, Маргарита, Петръ Корнелиусъ Буллеръ, Александровка”, 1913 рік колонія Александрова [11, 16]. Можна припустити, що цей запис зроблено при хрещенні дитини, а мати, можливо, померла при пологах, тому про неї немає жодних відомостей.

Народжені близнюки або двійнята ніяк не фіксувалися у метричних книгах представників вказаних віросповідань. Виявити факт народження таких дітей дослідник може, відстеживши наступну інформацію: однакова дата народження, ті самі батьки, їхнє місце проживання та один і той же запис у сімейному списку. У римо-католиків допомогою при пошуку близнюків чи двійнят можуть слугувати записи “близняты” у граfi про час народження та хрещення.

Остання колонка формуляру метричної книги про народжених римо-католицького населення була “Рукоприкладство свидетелей записки по желанию”. Але майже завжди ця графа була порожньою, частіше тут розміщувалися примітки настоятеля церкви наступного змісту: “зачеркнутому верить”, “надписаному во 2й строке верить” [10, 1,2]. Щодо метричних книг лютеранського та менонітського населення, то останньою графою у них була колонка “Номер страницы из общей книги прихожан (где записаны члены данной семьи)” та “Указания на общий семейный список” відповідно.

Деякі пастори вели облік народжених щомісяця, інші – в кінці року. При цьому вівся облік немовлят чоловічої та жіночої статі. Але серед римо-католицьких і менонітських метрик подібні відомості відсутні. Римо-католицькі настоятелі після закінченні метричної книги про народжених робили дещо інший запис: “Книга сія, в коей перенумерованных, прошнурованных двести сорок три листка, выдана Тираспольскою Римско-Католическою Духовною Консисториею за подписью члена оно и приложеніемъ казенной печати согласно постановленію ся, составишующя 22 сентября 1895 года, для Мариупольской Екатеринославской губернии, Римско-Католической Церкви, по записку метрик о родившихся и крещенныхъ. Октября 4 дня 1895 года. Ассесоръ Кан. Крушинскій” [13, 238]. Або наступний запис за підписом куратора Маріупольського Римсько-Католицького

приходу: “Сходность сих екстаковъ съ подлинными актами в книге удостоверяеть, подписью и приложеніем церковной печати. Мариуполь, января 20 дня 1918 г.” [10, 229].

Подібні записи, які зустрічаємо в метричних книгах, викликають запитання стосовно наявності парафіяльного чи консисторського екземпляру метрик. Виявлення метричних книг в архівних фондах і встановлення виду джерела є нелегким завданням для дослідника. Для проведення такого пошуку потрібно сформулювати ряд відмінностей церковних книг від консисторських. Так, аби виявити серед церковних документів парафіяльний екземпляр метричної книги, треба зрозуміти її зміст. Для цього потрібне знання реальних обставин її формування, зокрема й правил здійснення таїнств та обрядів, адже вона першочергово була результатом документування культових подій. Метрична книга, яка велася у церкві та зберігалася безпосередньо у різниці, отримала назву парафіяльного екземпляру. Записи до неї робили священник, диякон або паламар.

Парафіяльний екземпляр – початкова форма метричної книги. Його головна відмінність полягає у структурі самої книги, для якої постійним залишався географічний чинник і подовженням – хронологічний, що дає змогу розрізнати екземпляри. Обсяг парафіяльної книги міг варіюватися від 20 до 250 аркушів. Для нього характерні неохайний почерк, наявність великої кількості виправлень і підчисток. До 1918 р. парафіяльний екземпляр перебував у місці створення. У держархівах він зберігається, як правило, у фондах церков.

Що ж стосується консисторського екземпляру, то початок йому було покладено 29-м пунктом “Прибавлений к Духовному регламенту” від 1722 р., який ввів суттєву вимогу “повсегодного объявления таковых (метричных книг. – О. В.) в Приказ Архирейский”, що означало потребу щорічного подання до органів єпархіального правління коротких списків із метричних книг (без вказівки на хрещених батьків і свідків). Саме такі списки стали попередниками консисторських екземплярів. Консисторський екземпляр метричних книг мав спеціальний бланк, ліпшу графіку, менше виправлень. Це був свого роду “чистовик” (“беловая” книга) парафіяльного екземпляру [14, 31].

Кожна консисторська копія містила підпис священника, дату, прізвище, назву парафії. Цим самим пастор підтверджував точність виконання копії. Зустрічаємо різні варіанти такого запису: “вірність копії затверджую”, “вірність копії завірена пастором”, “однакова з метричною книгою” та ін.

Працюючи з екземплярами метричних книг римо-католиків, які зберігаються у Держархіві Донецької області, та звернувшись до положень чинних на той час законодавчих актів, бачимо, що серед представників іноземних конфесій лише католики склали дві копії з метричних книг, одну з яких відправляли до губернського правління. Звідси – маємо другу копію консисторського екземпляру метричної книги про народжених римо-католиків. Але добра збереженість, охайність щодо ведення метричної книги, мінімум виправлень, обсяг книги у 237 аркушів і прикінцеві примітки дають змогу вважати його консисторською копією, яка за певних причин не була відправлена до Консисторії.

Отже, нами розглянуто парафіяльний екземпляр, який представлений метричними книгами про народжених римсько-католицького населення, та консисторський екземпляр – лютеранські метрики і списки менонітів, які можна вважати короткими списками з метричних книг про народжених. Аналіз ведення метричних записів “українських німців” дає змогу виявляти певні особливості формуляра. Окрім того, метричні книги народжених/хрещених містять значний обсяг скритої інформації, з’ясування якої є одним із перспективних шляхів покращення інформативної віддачі джерела. Зі списків народжених можна не лише отримати відомості щодо персональний склад парафії, а й про зміну пасторів, про час виникнення нових колоній і приписку їх до парафії, а також про соціальний стан, професійну приналежність її вірян. Кожна з частин метричної книги може бути ефективно використана при дослідженні історичного минулого німецького населення України.

Література:

1. Елпатьевский А.В. О документальных источниках современных историко-биографических и генеалогических исследований // Актовое источниковедение. – Москва, 1971. – С. 72–88.
2. Смольський І.Р. Метричні книги єврейських громад Галичини, як джерело до генеалогії. Доступний з: <http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=972>
3. Терещук Н. Метрические книги – источниковедческая база по изучению православных греков г. Севастополя (по материалам Государственного архива г. Севастополя) // Культурные памятники в мировой культуре: Археологический, исторический и философский аспекты. Сб. науч. трудов. –

- Севастополь: ЧП Арефьев, 2004. – С. 164–171.
4. Шнайдер В.Г. “Немецкие книги” АООА как исторический источник. – Армавир, 2004. – 184 с.
 5. Князева Е.Е. Метрические книги Санкт-Петербургского консисториального округа как источник по истории лютеранского населения Российской империи XVIII – начала XX вв.: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.09. – Санкт-Петербург, 2004. – 438 с.
 6. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX століття): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 2005. – 258 с.
 7. Бердянск и весь его уезд. Адресно-справочная и торговая книга. – Симферополь, 1911. – 49 с.
 8. Ипатов А.Н. Меннониты. – Москва, 1978. – 213 с.
 9. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 450. – Оп. 1. Предисловие к описи.
 10. Там само. – Ф. 465. – Оп. 1. – Спр. 2.
 11. Там само. – Ф. 450. – Оп. 1. – Спр. 2.
 12. Устав Духовних дел иностранных исповеданий // СЗРИ. – Т. 11. – Ч. 1. – Санкт-Петербург: СЕИВК, 1857. – Ст. I–II, п. 809–816.
 13. ДАДО. – Ф. 465. – Оп.1. – Спр.1.
 14. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы. – 1996. – № 5. – С. 30–34.

Аннотация. *Васик О.В. Метрические книги как источник информации истории немцев Донбасса. Статья посвящена анализу метрических книг немецкого населения Донбасса. Рассмотрено приходской экземпляр, который представлен метрическими книгами о рожденных римско-католического вероисповедания, а также консисторский экземпляр – лютеранские метрики и списки меннонитов. Каждая из частей метрической книги несет в себе огромную информационную базу и может быть эффективно использована при исследовании исторического прошлого немецких приходов.*

Ключевые слова: *источник информации, метрические книги, приходской экземпляр, немцы, Донбасс*

Summary. *Vasyk O.V. Registers of Births as a Source of Information about History of Donbas Germans. This article is dedicated to the analysis of the German population of Donbass representatives' metric books. The paper reviews a parochial copy, which is represented by the register of Roman Catholic population births, a copy of konsistorsky – Lutheran Mennonite metrics and lists – short lists of books metric. Each part of the metric book carries a huge database and can be effectively used in the study of the historical past of German parishes.*

Key words: *source of information, registers of births (metrics), parochial copy, Germans, Donbas*

*Надійшла до редакції 20.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*

УДК 94(477)“16”:94(475)

Т.Б. Гриневич

ГЕНЕЗА ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ДИСКУСІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано погляди польських істориків міжвоєнного періоду на проблеми походження українського козацтва. Досліджено перебіг дискусії між польськими істориками щодо нових поглядів на козацьку проблематику в історії Польщі.

Ключові слова: *польська історіографія, українське козацтво, колонізація, Дике поле*

У польській історичній науці міжвоєнного періоду серед проблем історії України минуле козаччини перебувало в центрі зацікавлень дослідників. Це було не випадково, адже епоха існування козацтва співпадала з періодом найдраматичніших сторінок історії польського народу. І нерідко саме з козаками були пов'язані події цього часу. Козацтво брало участь у блискучих подіях воєнної історії Речі Посполитої: московських походах Стефана Баторія, Сигізмунда III, Владислава IV, битві під Хотиним та багатьох інших. Також із ним пов'язували занепад польської держави, розв'язання кривавої громадянської війни та іноземні інтервенції. В історичній пам'яті поляків козацтво виступало не лише грізною військовою силою, а і втіленням романтичних мрій про героїчні подвиги та реалізацією поривань людини до невгамовної свободи. Козак нерідко змальовувався ідеальним